

DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE DİLBİLİMSEL PÜRİZM HAREKETLERİ VE PÜRİZMİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE GÖRÜNEN ETKİLERİ ¹

Bülent ÇETİNKAYA², Muna YÜCEOL ÖZEZEN³

Makale Bilgisi

DOI: 10.35379/cusosbil.1317243

Makale Geçmişi:

Geliş 20.06.2023

Kabul 15.08.2023

Anahtar Kelimeler:

Dilbilimsel Saflık,

Dil Politikası,

Peter Burke,

Türkiye Türkçesi,

Söz Varlığı,

Sözcükbilim.

ÖZ

Pürizm 1918 yılında ortaya çıkmış olan bir sanat akımıdır. Bu akım kübizme tepki olarak doğmuştur. Pürizm; sanat eserinde matematiksel düzen, saflık ve mantığın vurgulandığı bir akımdır. Pürist sanat teorisi, göze hoş gelen her şeyi, hatta göz okşayıcı renkleri de resimde yasaklıyordu. Pürizmin dilsel alana uygulanması ise “dil saflaştırılması”, yani dilin her türlü yabancı etkiden arıtılması demektir. Bu makalede, Fransız Devrimi’nden sonra ulus devletlerin kurulma sürecinde neredeyse tüm dünyada görülen bazı dilbilimsel saflaştırma hareketlerine Burke (2016) bağlamında ve genel hatlarıyla değinilmiştir. Saflaştırma hareketinin -neredeyse- kesintisiz ve uzun bir sürece yayıldığı ve giderek bir akım hâlini aldığı Türkiye Türkçesi boyutu ise daha ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bu boyutun değerlendirilmesi sırasında ise çerçeve Levend (1972) esasında çizilmiştir. Burke (2016) ve Levend (1972) temelli tartışma ve değerlendirmelerin Türkiye Türkçesi bakımından tanıklanması ve örneklenmesi sırasında ise Çetinkaya (2022)’den yararlanılmıştır.

LINGUISTIC PURISM MOVEMENTS IN THE WORLD AND TURKEY AND THE EFFECTS OF PURISM IN TURKISH

Article Info

DOI: 10.35379/cusosbil.1317243

Article History:

Received 20.06.2023

Accepted 15.08.2023

Keywords:

Linguistic Purism,

Language Policy,

Peter Burke,

Turkish,

Vocabulary,

Lexicology.

ABSTRACT

Purism is an art movement that emerged in 1918. This movement emerged as a reaction to cubism. Purism is a movement in which mathematical order, purity and logic are emphasized in the work of art. The purist theory of art forbade anything pleasing to the eye, even eye-pleasing colours. The application of purism to the linguistic sphere means “purification of the language”, that is, the removal of foreign influences from the languages. In this article, some linguistic purification movements, which were observed almost all over the world during the process of establishing nation states after the French Revolution, are discussed in the context of Burke (2016) and in general terms. The dimension of Turkish, in which the purification movement spreads over an almost continuous and long period and gradually became a trend, has been subjected to a more detailed examination. During the evaluation of this dimension, the framework drawn from Levend (1972) was used. While witnessing and exemplifying of discussions and evaluations based on Burke (2016) and Levend (1972) in terms of Turkish, Çetinkaya (2022) was referenced.

¹Makale, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında savunulan “Sadeleşme Akımı Sürecinde Yeni Olarak Kabul Edilen Kelimelerin Günümüz Türkiye Türkçesindeki Görünümleri” adlı yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

²Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, bulentcetinkaya186@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7160-0762

³Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mozezen@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1880-2143

Alıntılanak için/Cite as: Çetinkaya, B. ve Özezen, M.Y. (2023). Dünyada ve Türkiye’de dilbilimsel Pürizm hareketleri ve Pürizmin Türkiye Türkçesinde görünen etkileri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32 (2), 674-684.

GİRİŞ

Tarihsel, kültürel ve toplumsal bir olgu olan doğal insan dili, karmaşık ve devingen bir yapıdadır. Dili değişime uğratan, öncelikle o dilin konuşurlarıdır. Bunun yanı sıra, zaman zaman bir devlete hakim olan siyasi iradelerin de kimi kez değişebilen kimi kez de kalıcı hâle gelen politikaları doğrultusunda dile müdahale ettiği, dilin doğal seyrini tersine çevirebildiği görülebilmektedir. Bu müdahalelerin, yalnızca dilbilimsel olarak açıklanamayacağı, değerlendirme yapılırken tarihsel ve siyasi koşulların ve bu koşullarla biçimlenen toplumsal tercihlerin aynı anda düşünülmesi gerektiği açıktır. Bu çalışmada esas olarak Osmanlı Türkçesinden kopuş sürecinde Türkiye Türkçesinde yaşanan saflaştırma hareketinin niteliği ve sonuçları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, dillerin saflaştırılması hareketlerinin başka ülkelerde de görülüp görülmediği, söz konusu ülkelerde bununla ilgili birtakım politikalar uygulanıp uygulanmadığı ve dili saflaştırma politikaları ile dünyada 19. yüzyıl itibarıyla yayılan ulus-devlet politikaları arasındaki ilişki de değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Makalenin genel çerçevesini ve kuramsal tabanını Burke (2016) ve Levend (1972) oluşturmaktadır. Ayrıca makalede, Türkiye Türkçesinde sadeleştirme ve saflaştırma hareketlerinin tanınması ve örneklenmesiyle ilgili olarak Çetinkaya (2022)'den yararlanılmıştır.

Öncelikle bu çalışmada ve benzer konulu toplumdilbilim⁴ çalışmalarında sıklıkla kullanılan ve birbiriyle çelişik ya da birbirinin eşdeğeri gibi görünme olasılığı bulunan *dil reformu*, *saflaştırma (pürizm)* ve *standartlaştırma* kavramlarının açıklanması yerinde olacaktır: *Dil reformu* siyasi iradenin dille ilişkin tüm uygulamalarını, özellikle “yazı dilinin toplumsallaştırılması”nı kapsarken *saflaştırma (pürizm)* bu siyasi süreçlerin düşünsel arka planını vermektedir. Günümüzde *dilsel çoğulluk* tartışmaları bağlamında dikey çeşitliliği yok ettiği için eleştirilen (Bilmez, 2021, s. 24) *dil standartlaşması* ise dilin düşünsel ve siyasi öngörüyle değil pratik süreçlerin gereklerine göre düzenlenmesini içerir. Dil reformu, yerine göre diğer iki kavramı da kapsar. Örneğin Türkiye’de alfabe devrimi, tarama ve derleme çalışmaları, dilbilgisi ve sözlük çalışmaları dil reformunun asli unsurları iken, Güneş-Dil Teorisi ise reformun düşünsel arka planını verir. Standartlaştırma daha dar kapsamlıdır; devlet dilinin, eğitim dilinin, ordu dilinin veya genel olarak yazı dilinin tektipleştirilmesi yönündeki düzenlemeleri içerir. Saflaştırma (pürizm), saflaştırma eylemlerinin yapıldığı devletlerin politikalarına bağlı olarak bazen dil reformunun bazen standartlaştırma süreçlerinin bazen de her ikisinin hem aracı hem de amacı olabilmektedir.

1. DİLLERİN SAFLAŞTIRILMASI

Pürizm sözcüğü İngilizce *pure* sözcüğünden gelmektedir. Pure sözcüğünün bilinen en eski şekli “Latince’de ‘temiz, berrak, karışmamış, süssüz; iffetli’ anlamlarına gelen *purus* sözcüğüdür. Bu sözcük Eski Fransızca’ya *pur* ‘saf, basit; mutlak’ şeklinde geçmiş; buradan da İngilizce’ye *pure* ‘karıştırılmamış, katkısız, mutlak; çıplak, yalnızca; cinsel açıdan saf, bakire, iffetli’ şeklinde geçmiştir” (“Pure” (2021)). Turani, pürizmin bir sanat akımı olarak ortaya çıkışını ve özelliklerini ise şöyle açıklamaktadır:

“1918’de Amedee Ozenfant ve sonraki adı Le Corbusier olan ünlü mimar Edouard Jeanneret tarafından *Apres le Cubisme* adı altında yayımlanan manifestoda kübizm dikkatle incelenip eleştiriliyor ve yeni estetiğin resme sağlam, teorik bir temel getirmesi gerektiği belirtiliyordu. Kübizmin giderek başlangıçtaki özelliklerini kaybettiği ve dekoratifleştirildiği öne sürülüyordu. Pürizmin amacı “sağlıklı” bir sanat idi. Resimden bütün fantezist ve deneysel öğeler atılmalı ve nesnel yapısal bir basitliğe indirgenmeli ve makine öğeleri gibi yalınlaştırılmalıydılar. Ve biçim kesin bir yetkinliğe ulaştırılmalıydı. Buna ancak nesnel fonksiyonellik görünüşünden vazgeçilmesiyle ulaşılabilirdi. Pürist sanat teorisi, göze hoş gelen her şeyi, hatta göz okşayıcı renkleri de resimde yasaklıyordu. Arabesk görüntüleri de reddediyordu. Bu iddialara rağmen pürizm resme yeni bir nefes getiremedi ve arkasından kimse gitmedi. Yalnız Le Corbusier ve öğrencileri bu akımı bir süre yaşatmak için çalıştılar.” (Turani, 2020, s. 120).

Pürizmin dilsel alana uygulanması ise dilin saflaştırılması, yani dilin her türlü yabancı etkiden arıtılması ve dil birliğinin sağlanması anlamına gelmektedir. Dilde pürizm tarihsel süreçte pratik olarak kendi anlamını bulmasına rağmen, bu kavram ilgili tartışmalarda Nazi Almanya’sının uygulamalarından yola çıkılarak ırkçılıkla eşdeğer tutulmuştur. Hatta Nazi uygulamalarını örnek göstererek dillerin saflaştırılmasından vazgeçilmesi gerektiğini iddia edenler de olmuştur. Öte yandan dilin saflaştırılmasının antiempyalist çizgide bağımsız bir duruşun gereklerinden biri olduğunu savunanlar da olmuştur. Bir diğer üçüncü çizgi, evrensel zeminde tüm insanlığın ortak

⁴ Langer&Nesse (2012) dilbilimsel saflaştırma kavramını hem toplumdilbiliminin hem de tarihsel dilbiliminin konusu olarak görüyorlar. Onlara göre konu toplumdilbilimseldir, çünkü dil kullanıcılarının belirli bir dil hakkında ne düşündükleriyle ilgilidir; konu tarihsel dilbiliminin konusudur, çünkü ulusların yaratılma süreçleriyle ve bazı dillerin veya kültürlerin istenen veya istenmeyen olarak belirlenmesiyle ilgilidir (2012, s. 607).

bir dilde buluşmasını isteyenlerdir. İnsanlığın ortak dilde buluşmasını isteyenler işi o denli ileri götürmüşlerdir ki Esperanto adını verdikleri uydurma dille insanlığın ortak dilini oluşturmayı hedeflemişlerdir. Esperanto 1922 yılında Milletler Cemiyeti tarafından da kabul edilmesine rağmen geniş anlamda kabul görmeyerek zamanla güncelliğini kaybetmiş ve hiçbir zaman bir uluslararası iletişim dili olamamıştır (“Esperanto” (2023)). Ama dilde saflaştırma, Nazi uygulamaları gibi öjenik uç örneklerine rağmen tüm dünyada asgari düzeyde kabul görmüştür.

16. yüzyılda Avrupa’da Rönesansla birlikte ortaya çıkan hümanizma (insancılık) anlayışı yerel dillerin yükselişini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yazarların ve şairlerin, insanın değeri üzerine olduğu kadar kendi dillerine de güzellmeler yazmaları ve dahası kendi dillerini diğer dillerden üstün tutmaları oldukça yaygın bir tarz olarak dikkat çeker. Bu durum kaçınılmaz olarak bir dilsel rekabeti ve buna bağlı olarak da *saf dil* idealini ortaya çıkarmıştır. Dilin saflaştırılması hareketi, farklı dönem ve coğrafyalarda başka başka biçimlerde savunulup uygulanmıştır. Yeniçağ Avrupası’nda dilsel saflaştırma hareketlerinin hiç de az görülmediğini ve de oldukça önemsendiğini belirten P. Burke (2016, s. 223)’nin, bu dönemdeki dilsel saflaştırma hareketlerinin niteliğine ilişkin tespiti şöyledir:

En az üç tür saflaştırma biçimi savunulmuştur. Dil ahlaki olarak, ‘kötü konuşma’ya karşı saf olmak zorundaydı. Dil, aynı zamanda sosyal olarak saf olmak, başka bir deyişle yüksek sınıfın kullanım biçimlerini takip etmek zorundaydı. Son olarak dil, bugünkü tanımıyla ‘etnik’ anlamda saf olmalı, yabancı ifadeler yerine yerli olanları içermeliydi. (Burke, 2016, s. 224).

Dili saflaştırma hareketi yoğunluklu olarak Yeniçağ Avrupası’nda görülmekle birlikte bu tarz hareket ve uygulamalar tarihin farklı dönemlerinde ve farklı coğrafyalarda da izlenebilmektedir. Örneğin “İran, İslam’ın son binyılda toplum üzerinde ezici etkisiyle yayılmaya başladığı ilk dönemden bu yana Farsça’daki Arapça alıntı sözcüklerin miktarını düzenlemeye çalışmıştır” (“Dili saflaştırma politikaları” (2021)). “17. yüzyılda Almanya’da temel idealleri dilin saflığı olan toplulukların kurulduğu (Burke, 2016, s. 237), Latin tarihçilerinin Latince saflığın kaybını kendi dönemlerinde artan kırsal kesim barbarlığına bağladıkları ve saflığın kaybı için yas tuttukları (Burke, 2016, s. 228) da bilinmektedir.” Bununla ilgili daha çarpıcı örnekler var: “Peru’da Tupac Amaru isyanı bastırıldıktan sonra vali Arequipa, merkezileşme önünde engel olarak gördüğü yerli dillerin kaldırılmasını savunmuştur” [Mannheim, 1991 (aktaran: Burke 2016, s. 259)]. “Yunanistan’da Yunancanın bağımsızlığı *Katarevusa* adı verilen saf dile ulaşmakla mümkün görülmüş, bunun için de yabancı sözcüklerin, özellikle Türkçe sözcüklerin elenmesi girişiminde bulunulmuştur” [Jeffreys, 1983 (aktaran: Burke, 2016, s. 266)]. “Almanya’da 17. yüzyıldaki ilk girişimlerden sonra, özellikle 19. yüzyıl boyunca dili yabancı kelimelerden temizlemek için düzenli çalışmalar yapılmış, 1885’te Alman Dil Kurumu’nun kurulması ve resmi dergisi *Muttersprache* ile bu girişimler ve çalışmalar kurumsal bir biçim almıştır” [Townson, 1992 (aktaran: Burke, 2016, s. 267)].

Anlaşılan o ki konuşulduğu toplulukta zamanla toplumbilimsel bir olgu olarak yer eden dil, konuşurlarınca sahiplenilebilmekte, neredeyse kutsanabilmekte ve yabancı etkilere karşı korunan toplumsal bir *üst değer* hâline gelebilmektedir. Fransız Devrimi’nden önce belli belirsiz görünür olan bu durum, ulus devletlerin kurulma sürecinde iyice belirginleşmiştir. “Bir milletin tüm bireylerinin aynı dili konuşması zorunluluğu ilk defa Fransız Devrimi sırasında, o sürece ait evrenselleştirici politikalar dahilinde ifade edilmiştir.” [Certeau vd. 1975 (aktaran: Burke, 2016, s. 250)]. Konuyu Türkiye odaklı olarak değerlendiren Bülent Bilmez ise, bu aynı dili konuşma zorunluluğuna eleştirel olarak yaklaşmaktadır: “Ulusun çoğu zaman en önemli ve güya en somut inşa unsuru olarak görülen dile, ulus inşacı elitler dört elle sarılmıştır. Dil, ezelden var olan birleştirici / yapıştırmacı unsur olarak değişik romantik söylem araçlarıyla yüceltilerek inşa sürecinde kullanılmıştır.” (Bilmez, 2021, s. 27).

1. 1. Fransız Devrimi’nden Sonra Dili Saflaştırma Hareketleri

Fransız Devrimi ile birlikte *ulusçuluk / milliyetçilik* güçlenmiş, ardından gelen Balkanlaşma hareketiyle dilde saflaştırılmaya gidilmesi bir zorunluluk hâlini almış ve neredeyse bütün dünya, yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması için dilde saflaştırmayı uygun bir araç olarak görmüştür. Dilin saflaştırılması entelektüel ve akademik tartışmaların değil Fransız Devrimi’nin de etkisiyle ortaya çıkan siyasal gelişmelerin bir sonucudur. Bu etki zamanla dil üzerinde kendisini iyiden iyiye göstermeye başlamıştır. Ancak belirtildiği gibi bu durum da birdenbire ortaya çıkmış değildir. Nitekim genellikle toplumsal ve kültürel değişim talepleri birdenbire ortaya çıkmaz ve ilgili dönüşümler kısa vadede gerçekleşmez. Devrim’den önce de dilin millileştirilmesi girişimleri elbette vardı, ancak bu denli belirgin ve bilinçli değildi; dahası bu denli politik değildi. Burke bu durumu şöyle özetlemektedir: “1789’dan itibaren Avrupa’daki ve diğer bölgelerdeki hükümetler artan bir şekilde, sıradan insanların günlük dilleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Bunun nedeni, dilin hem milli toplulukların yaratılmasına yardımcı olması hem de milli topluluğu ifade etmesidir. Bu zamanda dilin ‘millileştirildiği’ni ya da ‘millet kültü’ünün bir aracı hâline geldiğini söyleyebiliriz (Burke, 2016, s. 251).

Belirli sınırlar içinde yaşayan bir topluluğun *ulus / millet* olarak adlandırılması için ortak duygulara sahip olması gerekir. Kuşkusuz bu ortak duygular en fazla dilde ve dille kodlanır ve dilde ve dille somutluk kazanır. Bunun farkında olan siyasi iradeler (devletler ve hükümetler), egemenlikleri altında bulunan sınırları çizilmiş coğrafyada standart bir dil oluşturmaya çalışırlar. Bu politikanın uygulanmasında çok farklı araçlar kullanılabilir. Burke'ye göre en önemli ve yaygın araçlardan biri zorunlu ilkokul eğitimidir. "Taşradaki 'ağızları' yok etmek, yerel dilleri baskılamak ve yerine standart dili yaygınlaştırmak için okullar kurulmuştur. Evrensel, zorunlu ilkokul eğitimi on dokuzuncu yüzyılda birçok Avrupa ülkesine girmiştir." (Burke, 2016, s. 261).

Standart bir dilin yerleşmesi için kuşkusuz en etkili araçlardan biri olan zorunlu ilkokul eğitimi uygulaması, ilk olarak Avrupa'da görülmüş, ancak, kısa sürede dünyanın diğer bölgelerindeki devletlerce ve hükümetlerce de örnek alınmış ve uygulanmıştır. Öte yandan, dilde standartlaştırmanın okullardan başka araçları da vardır. Bu araçlardan bazıları standartlaştırma ve saflaştırma hareketleriyle eşzamanlı iken bazıları zamanla teknolojik gelişmelere paralel bir görünüm sunarlar. Burke bu noktada demiryollarına dikkat çekmektedir. Ona göre, "Demiryolları iç göçü kolaylaştırmış, metropol gazetelerinin şehirlerden diğer bölgelere ulaşımını sağlayarak ulusal dillerin birliğini teşvik etmiştir. Ulusal haberler bu yolla bütün okuyuculara, ulusal sınırlar içinde aynı dille sunuluyordu." Burke ayrıca "Yeniçağ Avrupası sonrası için radyo ve televizyon araçlarından da söz etmekte, bu kitle iletişim araçlarının standart dili getirdiğini belirtmektedir" (Burke, 2016, s. 261). Burke'nin Yeniçağ Avrupası için ortaya koyduğu tespitlere günümüzün internet iletişimini ve bilişim teknolojilerini eklemek yerinde olacaktır. Nitekim bu aygıtlar yalnız dilde değil, yaşam biçimlerinde ve değerler sisteminde de bir standartlaşmayı getirmekte, daha az sayıda ve daha az güçlü olanların kürede *kendileri olarak var olmaları* giderek güçleşmektedir.

Ulus devletler temel kurumlarını standart dille kurdukları gibi bu kurumların işleyişini de standart dil aracılığıyla gerçekleştirmişlerdir. Çünkü eğitim, ordu, adalet, sağlık kurumlarında ancak standart bir dil aracılığıyla anlaşmak mümkün olabilirdi. Bu kurumlarda vatandaş statüsünde görülmek isteyen her bir birey de bu ortak dili öğrenmek ve kullanmak zorundaydı. Dahası, *devletin resmi dili* prestijine sahip olan bu ortak dili layıkıyla öğrenip kullanmak vatandaşın, kendisine kamuda yer bulmasının ve ilerlemesinin ön koşuluydu. Bilmez (2021, s. 25) "bu bağlamda modernist ulus-devletleri, "eşsiz olanaklarının ölümcül gücü"yle "felaket derecesinde başarılı" bulmaktadır."

Dil politikalarının bir diğer ayağı ise alfabe konusudur. Bu, her ne kadar dünya çapında görünen bir sorun değilse de yine de siyasi iradeler tarafından çözülmesi gereken bir konu olarak düşünülmüş ve bu konuda ciddi tartışmalar yaşanabilmiştir. Örneğin, "Romenler on dokuzuncu yüzyılda Paris modeline uyup Kiril alfabesini bırakmışlardır. Çünkü bu alfabe Ortodoks geleneğin simgesiyken, Latin alfabesi sekülerizmi işaret ediyordu." (Burke, 2016, s. 264). Benzer bir eğilim, yine Latin alfabesi ekseninde, hem Osmanlı Devleti'nin son döneminde hem Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde ve fakat birbirinden farklı amaçlarla görülür. Osmanlı döneminde, dar bir çevrede tartışılıp savunulan bir eğilim olarak ortak bir alfabeyle Türkçülük-Turancılık ekseninde bir birlik sağlanabileceği görüşü ortaya çıkmışken, Cumhuriyet döneminde, devlet politikası bağlamında Batı ile ortak alfabe kullanarak Batılı-modern bir toplum yaratılması amaçlanmıştır.

Dilleri saflaştırmada standartın neye göre belirleneceği de önemli bir sorunsaldır ve hangi dilsel kullanımın veya hangi konuşur grubunun merkezi bir konuma yükseltileceği konusu değişkendir. Burke, "Yeniçağ Avrupası'nda bu standartizasyonun elit sınıfların diline atıfta bulunarak tartışıldığını, bugünse tartışmanın herkesin dilini içerdiğini belirtir. Dahası, yabancı etkilere nispeten kapalı olan köylülerin dili sıklıkla standart olarak alınmıştır." (2016, s. 265).

1. 2. Türklerde Dili Saflaştırma Hareketleri

1.2.1. Tanzimat Dönemi'nde Dili Saflaştırma Hareketleri

Tanzimat Dönemi'nde dilde saflaştırma hareketlerine geçmeden, Anadolu sahasında Türk dilinde daha önce görülen bazı dilsel hareketlere değinmekte yarar var. 16. yüzyılda Divan Edebiyatı'nda Arapça ve Farsça sözcükleri daha az kullanarak sade bir Türkçe ile şiir yazmayı savunan ve *Türkî-i Basit* diye adlandırılan hareket bunlardan biridir. Bu hareketin edebiyatta yabancı sözcüklerin giderek daha fazla kullanılmasına karşı bir tavır olduğu muhakkaktır. Fakat bu tavır, Tatavlı Mahremî ve Edirneli Nazmî'den başka hiçbir Divan şairinde görülmemiş, bir akım hâlini almamıştır. Kaldı ki adı geçen şairler de bu tavırlarını ancak sınırlı sayıda şiirde göstermişler, daha sonraki eserlerinde sürdürmemişlerdir. Bu nedenle bu hareketin bilinçli bir ulusçuluk düşüncesinden kaynaklandığını ve bilinçli bir sadeleştirme hareketi olduğunu söylemek aşırı bir yorum olacaktır. Bu hareket, esas itibarıyla edebî dilin yabancı sözcüklerin fazlasıyla etkisinde kalmasına karşı gösterilen kişisel tepkiler olarak okunabilir. Yine, Lale Devri'nde şair Nedim'in öncülük ettiği ve *Mahallileşme* olarak adlandırılan, şiirde sade dil kullanma tercihi de benzer bir durum olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu tercih de filolojik bir

terim olan *akım* sözcüğüyle betimlenemez. Anadolu coğrafyasında zaman zaman görülen, şiirde sade dil kullanma tercihi -her ne kadar bir akıma dönüşmemişse de- dil bilincine sahip şairlerin yetiştiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı eğilim zaman zaman Türk Halk şiirinde de kendisini gösterir. 17. yüzyılın önemli şairlerinden Kul Nesimi, “Arabî Farisî bilmem dile minnet eylemem.” (Gündoğdu, 2020, s. 6) dizesiyle kendi döneminin şiir diline tepki göstermiştir. Ancak, şairin söz konusu şiirinde kullandığı Arapça ve Farsça sözcüklerin çokluğu ve özellikle Farsça tamlamaların varlığı gösterilen tepkiye karşıt bir durum gibi görünmektedir. Buradan hareketle ve şiirin bütününe bakıldığında, şairin aslında bu iki dili bildiği ve sorununun bu dillerle değil bu dilleri bir çeşit siyasi güç kazanma ve görece kültürel üstünlük kurma aracı olarak kullanan mevcut siyasi iradeyle olduğu düşünülebilir. Neyle güdülenmiş olursa olsun sonuç olarak şairin dilin sadeleşmesi yönündeki isteği açıktır. Türk dili tarihinde sade bir Türkçeyi kullanmasıyla bilinen, yaşadığı uzak coğrafyaya karşıt olarak düşünceleri Anadolu Müslümanlığını ciddi biçimde etkilemiş olan Hoca Ahmed Yesevî’yi de anmak yerinde olacaktır. “Hoca Ahmed Yesevî Arapça ve Farsça bilmesine rağmen geniş halk kitlelerine sade bir Türkçeyle ulaşmayı tercih etmiştir” (Akçora, 2021, s. 12). Ancak bu noktada da 11. yüzyılın Türkistan coğrafyasında, geniş halk kitleleri Müslümanlığı benimsemiş olsa da Arapçanın Türkler tarafından henüz tam anlamıyla ibadet dili olarak benimsenmediğini ve bu dilin Türklerin akıl yapısında henüz derinlemesine etki edemediğini de belirtmek gerekir.

Tanzimat’tan önce ortaya çıkan birtakım ihtiyaçların karşılanması amacıyla dil konusunda bazı zorunlu uygulamalar olduğu da dikkati çekmektedir. Bunlardan en erkeni ve belirgin bir biçimde görüneni ordunun dilinin standartlaştırılmasıdır. Bilindiği üzere, Yeniçeri Ocağı II. Mahmut döneminde, 1826 yılında kaldırılmıştır. Bunun yerine kurulan ve Nizam-ı Cedid anlayışını yansıtan ordu, Prusya ordu modeline dayanıyordu. Bu modelde askerler, Yeniçeri Ocağı’nın aksine profesyonel erlerden değil dönemlik olarak halkın içinden seçiliyordu. Böylece profesyonel ordudan halk ordusuna doğru bir geçiş sağlanmıştı. Yeniçeri Ocağı kendi içinde Anadolu Türkçesi konuşuyordu. Halk ordusuna geçişle birlikte Osmanlı ordusunun çok kültürlü ve çok dilli bir yapıda olması göz önünde bulundurularak en azından komut dilinin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için standart bir dile geçiş zorunlu hâle gelmiştir. Bu anlamıyla belli bir elit tarafından kullanılan Osmanlıcanının aşamalı olarak halkın konuştuğu Türkçeye bir araya gelmesi sağlanmıştır. Böylece yazı dilinin toplumsallaşması bir anlamda orduda başlamıştır.

Benzer bir durum Cumhuriyet’te de görülür. Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri’ne alınan askerlerin zorunlu okuma - yazma kurslarına tabi tutulmaları ve arkasından belli bir okuma ve yazma seviyesine gelmeleri zorunlu hâle getirilmiştir. Cumhuriyet’in en önemli politik uygulamalarından biri olan ve geniş kitlelere yayılan okuma-yazma seferberliği henüz başlamamışken askere alınan erler, almaya zorunlu oldukları bu okuma-yazma eğitimiyle seferberlik öncesi dönemin ilk örnekleri olmuşlardır.

Osmanlı ve Cumhuriyet ordusunda ortaya çıkan bu zorunlu durum açıkça gösteriyor ki belirli bir standart dilin oluşturulması her şeyden önce orduda başlamıştır. Nedeni ise geleneksel ordu modelinden modern orduya geçişin önkoşulunun asgari düzeyde okur-yazar olunmasıdır. Aksi durumda ordunun belli bir yerden başka bir yere transferinden, askerinin kendi arasındaki iletişimin sağlanmasına kadar birçok konuda güçlük çekiliyordu. Bu da gösteriyor ki, her şeyden önce ordunun ihtiyaçları toplumsal ihtiyaçların önüne geçmiş, dildeki *standartlaşma* Tanzimat dönemi aydınlarından çok daha önceleri ordu içerisinde pratik olarak başlatılmıştı.

Öte yandan, Osmanlı Devleti’nde dili saflaştırma ve dilde reform yapma isteği sistemli bir biçimde Tanzimat Dönemi’nde başlamıştır. Bu dönemde eğitim amacıyla yurtdışına giden veya ülke içerisinde Fransızca öğrenen genç aydınlar Fransız Devrimi sonrasında dünyaya yayılan düşünceleri benimsemişler ve bunları tüm yurttan yaymaya çalışmışlardır. Denilebilir ki Tanzimat Dönemi’nde dil, hemen her aydının üzerine düşündüğü, fikir ve önerilerini beyan ettiği bir sorun olmuştur. Ali Suavi, Namık Kemal, Şinasi, Ahmet Mithat, Ziya Paşa ve Şemsettin Sami bu aydınların önde gelenleridir. Aydınlar konuyu, özellikle yazı dili-konuşma dili karşıtlığı ve alfabenin ıslahı bağlamında ele almışlardır. Aydınların yanı sıra devlet adamlarının da bu yönde girişimleri olmuştur:

Mustafa Reşit Paşa, özellikle maarifin halk arasında kolayca yayılabilmesi için bilim ve sanat eserlerinin herkesin anlayabileceği bir dille yazılması gerektiği görüşünü dile ilk getiren kişidir. Onun yetiştirdiği Ahmet Cevdet Paşa da eserlerinde kendisinden önceki nesle göre biraz daha sade bir dil kullanmıştır. (Levend, 1972, s. 81-82).

Türk dilinin saflaştırılmasında süreli yayınlar da çok etkili olmuştur. Süreli yayın etkinlikleri içinde olanların (yazarların ve yayıncıların) sade bir dil kullanmaları hem bilinçli hem zorunlu bir tercih olmuştur. Zira hitap edecekleri halkın onları anlayabilmeleri ancak sade bir dil kullanmalarıyla mümkün olabilirdi.

Öncü girişimler ve hazırlayıcı ilk adımlar bir kenara bırakılırsa Tanzimat Dönemi, Türk dilinin sistemli ve bilinçli bir biçimde saflaştırılmasında başlangıç evresi olarak kabul edilebilir. Dilin sadeliği sorunu ilk kez bu dönemde sadece kişisel bir tercih konusu olmaktan çıkmış, gerek aydınlarca gerek devlet adamlarınca etraflı bir

biçimde ele alınıp tartışılmaya başlamıştır. Yine alfabe sorunu da ilk kez bu dönemde ortaya çıkmış, bu konuda farklı görüşler ileri sürülüp tartışılmıştır. Bütün bu gelişmelerin yanında, bünyesinde farklı etnik grupları ve ulusları barındıran Osmanlı İmparatorluğu'nun *tek dil* politikasını hayata geçirmesi ve bu konuda planlamalar yapması elbette beklenemezdi. Bunun için Cumhuriyet'in ilanını beklemek gerekecekti.

1.2.2. Türkiye Cumhuriyeti'nde Dili Saflaştırma Hareketleri

Türk dilinin saflaştırılması daha açık bir politika olarak Cumhuriyet'le başlamıştır. Öyle ki 20. yüzyılın ilk çeyreğinde görülmeye başlanan *Türk Yurdu*, *Genç Kalemler*, *Türk Ocağı* gibi, dilde ulusalcı güdülerle hareket eden girişimler ve oluşumlar bile ancak hazırlık evresi olarak kabul edilebilir. Zira bu dönemde Türkçenin saflaştırılması hareketinin mevcut hükümet tarafından doğrudan desteklenmediği ve uygulanması konusunda belirli bir politika güdüldüğü görülür. Bu durum ise mevcut siyasi iklimin, yavaş yavaş filizlenmeye başlayan Türkçülük akımı için tam anlamıyla uygun olmayışının doğal sonucudur. Yüzyılın başında siyasi yapı bakımından bir uluslar topluluğu olan Osmanlı Devleti'nin Türkçülük gibi bir akımı benimseyip bu bağlamda politikalar üretmesi doğal olarak beklenemezdi. Yusuf Akçura 1904 yılında kaleme aldığı ve Kahire'de çıkan *Türk* adlı gazetede yayımlanan "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makalesinde bu duruma değinmiştir:

Tanzimat ve Genç Osmanlılık hareketlerinde, Türkleri birleştirmek fikrinin varlığına dair hiçbir belirtiye rastgelmedim. (...) Şu muhakkak ki, son zamanlarda İstanbul'da Türk milliyeti arzu eden bir mahfil, siyasi olmaktan ziyade ilmi bir mahfil teşekkül etti. Şemsettin Sami, Türkçe Şiirler'in muhterem müellifi (Mehmet Emin), Necip Asım, Veled Çelebi ve Hasan Tahsin bu mahfilin göze görünen azası olup, *İkdam* bir dereceye kadar düşüncelerinin benimseyicileridir. Günümüzdeki hükümetin, bu doktrine iyi bakmamasından olacak ki, hareketleri pek yavaş oluyor (Yanılmıyorsam, Türk Tarihi'nin ikinci cildinin neşr olunmasına hükümet müsaade etmedi.). (Akçura, 1976, s. 23-24).

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile yeni bir devlet kurulmuş ve hemen her alanda olduğu gibi eğitim ve dil konularında da reformlar gerçekleştirilmiştir. Batı uygarlığına ayak uydurmak isteyen bu yeni devlet anlayışının bu bağlamda dilde yaptığı ilk reform Latin alfabesinin kabulü olmuştur. Cumhuriyetin ilanı ile Latin harflerinin kabulü arasında geçen yaklaşık beş yıllık sürede, alfabe konusu neredeyse hep gündemde olmuştur. Konu, Meclis'te, gazetelerde, aydınlar ve yazarlar arasında görüşülüp tartışılmış, reformun gerçekleştiği 1928'e kadar güncelliğini korumuştur.

Latin alfabesinin kabulüne karşı olanlar geçmişle kültürel bağın zamanla kopacağı endişesini taşıyor ve yeni alfabe kullanımına direnç gösteriyorlardı. Ünlü Türkolog Andreas Tietze de bu isimlerden biri olarak dikkati çekmektedir. Tietze "Türk Sözlükbiliminin Problemleri" başlıklı makalesinde, "Türkiye'de dil devrimini yapan kadronun 1928'de Arap alfabesini feshedip Latin alfabesini getirerek eski kültürel gelenekle olan bağları şiddetle ve geri dönülmez bir şekilde kestiğini savunur." (Boz, 2012, s. 13-20).

Latin alfabesinin kabulünün ardından ve 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulmasıyla dili sadeleştirme çalışmaları hız kazanmış, hatta bu çalışmalar bir süre sonra dili saflaştırma hareketine dönüşmüştür. 1932-1935 yılları arası Türkçedeki yabancı sözcüklere karşılık bulma etkinliğinin en yoğun olarak yaşandığı yıllardır. Bir yandan tarihsel metinlerden sözcük tarama çalışmaları yapılırken diğer yandan halk ağızlarından sözcük derleme çalışmaları sürdürülüyor, bu sürece gönüllü olarak dahil olanların çabaları dikkat çekiyordu. Öte yandan, yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma işine giren herkes, doğal olarak, kendince hareket ediyor ve bazı yeni sözcükler böylece ortaya çıkıyordu. Bazı yeni sözcükler Türkçenin mevcut biçimbilgisi özelliklerine göre *yanlış türetme* hatta *uydurma* bile olabiliyordu:

Yabancı sözcüklere Türkçe karşılık bulma çabası 1935 yılı sonuna kadar bu ritimde ve bu görünümde sürmüştür. Levend, gelinen durumla ilgili şu eleştirel tespiti yapmıştır: "Fakat iş o hâle gelmişti ki, herkes kendince 'bulduğu' sözcükleri yazılarında kullanıyor; dolayısıyla yazılarını kendilerinden başkaları kolay kolay anlayamıyordu. Hatta iş iyice çığrından çıkmış, Türkçe sözcüklere bile karşılık arayanlar olmuştur." (Levend, 1972, s. 426).

Bu bağlamda, 1935 yılında ortaya konularak üzerinde çalışılmaya ve tartışılmaya başlanan ve dili saflaştırmanın uç noktası olarak nitelenebilecek olan Güneş-Dil Teorisi'nden bahsetmek gerekmektedir (bu teori ve eleştirisi konusunda bk. Arslanoğlu, 2018). Teorinin ortaya çıkışı kadar bu teoriden hareketle ileri sürülen görüşler ve sonuçları da ilgi çekicidir. Teorinin nasıl ortaya atıldığını Lewis şöyle özetler: "Güneş-Dil Teorisi'nin kaynağının dilbilimci Hermann Kvergic'in 1935 yılında Atatürk'e gönderdiği 'Türk Dillerindeki Bazı Unsurların Psikolojisi' başlıklı daktilo edilmiş bir metin olduğu kabul edilir. Kvergic bu metinde, Türkçenin biçimlenen ilk insan dili olduğunu savunuyordu." (Lewis, 2019, s. 86). Teoriye göre madem Türkçe biçimlenen ilk insan diliydi, o hâlde kaynağı belirsiz olan birçok yabancı sözcük aslında Türkçe olabilirdi. Bu çıkarımdan hareketle şaşırtıcı bir

etimolojik etkinlik başlamıştır. “Mesela botanik sözcüğü bitki ile, sosyal sözcüğü soy ile, termal sözcüğü ter ile, elektrik sözcüğü iltirik, yiltirik, yaltirik ile açıklanabilirdi.” (Levend, 1972, s. 439).

Güneş-Dil Teorisi, 1936’da düzenlenen III. Türk Dili Kurultayı’nın ana konusunu oluşturmuştur. Kurultay’a birçok yabancı bilim adamı davet edilmiştir. Lewis’e göre, “Bu bilim adamlarının söz konusu teorinin anlamsız olduğunu düşünmeleri Atatürk’ün teoriye olan bağlılığını sarsmış olmalıdır.” (Lewis, 2019: 94). Buna göre Atatürk “Zeki bir insan olduğundan, hemen hemen hiç açıkça dillendirmese de ülke içindeki görüşün de aslında bu yabancı ilim adamlarının düşüncelerine paralel olduğunu sezmişti”. Yine Lewis’e göre, “Atatürk, bu teorinin başlattığı gidişatın değiştirilmesinin gerekli olduğuna ise halkı, atalarından kalma kelime hazinesinden vazgeçirmeye çabalamanın beyhudeliğini gördüğünde karar vermişti.” (Lewis, 2019, s. 101).

III. Türk Dili Kurultayı’ndan sonra, yabancı sözcüklere karşılık bulma çalışmaları durma noktasına gelmiştir. Bu dönemde, Atatürk’ün talimatıyla, bilimsel terimlere karşılık bulma çalışması başlamıştır.

1.2.3. Atatürk’ün Vefatından Sonra Dili Saflaştırma Hareketleri

Atatürk’ün vefatından hemen sonra, günlük gazetelerde dil sorunuyla ilgili yazılar görülmeye başlamıştır. Bu yazıların çoğunluğunu, dil reformuna karşı olanların eleştiri yazıları oluşturuyordu. Bunlar arasında, “‘Derleme tecrübesi, bizi sun’i ve sentetik bir dile götürmüştür.’ diyenler; ‘düzme Türkçe’den bahsederek, biraz durmayı, işi bir müddet kendi hâline terk etmeği tavsiye edenler; tecrübe devresinde, lisanın içtimai, pedagojik, edebî tekâmülünün yanlış bir mecraya sevk edilmiş, zararlı ifratlara yol açmış olduğunu iddia edenler vardı.” (Levend, 1972, s. 444).

Dil reformuna karşı olanlar, Atatürk’ün vefatından sonra, eleştirilerini daha açık bir biçimde ve yüksek sesle dile getirmeye başlamışlardır. Özellikle, tek parti iktidarının 1946 yılı genel seçimleri sonrası gevşemesiyle oluşan siyasi iklimin de buna elverişli olduğu düşünülebilir. Dil reformuna karşı duruşun en dikkat çeken etkinliklerinden biri İstanbul Muallimler Birliği’nin düzenlediği Dil Kongresi’dir. Levend kongreyi ve kongreye hakim olan görüşleri şöyle aktarmaktadır:

İstanbul Muallimler Birliği’nin tertiplelediği ‘dil kongresi’nden, üzerinde durulması gereken bir hareket olarak bahsedilmelidir. İstanbul Eminönü Halkevi konferans salonunda, 23 Ekim 1948’de başlayarak üç oturum süren bu ‘kongre’, dil devrimine bağlı olanlarla, bu devrimi küçümseyip inkâr edenler arasında çok şiddetli tartışmalarla geçmiştir. Toplantıda, gürültülerle sık sık kesilen konuşmalardan sonra raporlar okunmuştur. Dil devrimini küçümseyenlerin iddiaları şu noktada toplanmaktadır:

- a) “Dil siyasete âlet edilmiştir.
- b) Uydurma kelimeler devlet zoruyla kitaplara sokulmuştur.
- c) Nesiller birbirini anlamaz hale gelmiştir.
- ç) Dil Kurumu’nda çalışanlar emirle iş gören, bilgisiz kimselerdir.

Şu sonuca varılıyor: Bu işden vaz geçilmeli, Atatürk’ün I. Dil Kurultayı’nı topladığı 1928’den önceki devre dönülmeli, Kurum hükümetçe ‘teftiş ve tasfiye’ edilmelidir. (Levend, 1972, s. 452).

Türk Dil Kurumu ise, Levend’in deyimiyle, Atatürk’ün vaktiyle çizdiği program çerçevesi içinde çalışmalarına devam etmiştir (Levend, 1972, s. 444).

1.2.4. 1950 Yılından Sonra Dili Saflaştırma Hareketleri

1950 yılının Türkiye için siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan bir dönüm noktası olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1950’de yapılan seçimlerde, yaklaşık 27 yıl süren tek parti iktidarı sona ermiş ve yaklaşık 10 yıl sürecek olan başka bir tek parti iktidarı başlamıştır. Bu yıllarda dil politikasında da belirgin bir değişiklik görülür. Cumhuriyet Halk Partisi’nin iktidarı döneminde devlet politikası olarak uygulanan saflaştırma hareketi yaklaşık 20 yıl pek aksamadan devam etmiştir. 1950 yılından sonra ise saflaştırma hareketinin inişli çıkışlı bir seyir izlediği gözlenir. Levend bu duruma örnek oluşturan şu kaydı aktarmaktadır:

Anayasa metnindeki öz Türkçe kelimelerin değiştirilmesi için 1952 yılı başlarında İstanbul Milletvekili Fuat Köprülü ile 203 arkadaşı tarafından Büyük Millet Meclisi’ne bir teklif sunulmuştur. Hazırlanan taslakta “belirir” yerine “tecelli eder”, “toplanır” yerine “temerküz eder”, “kendî” yerine “bizzat”, “eliyle” yerine “marifetiyle”, “kurulur” yerine “teşekkül eder”, “katılmak” yerine “iltihak etmek”, “olduğu gibi” yerine “aynen”, “yanında” yerine “nezdinde”, “belli” yerine “muayyen”, “güven” yerine “itimat”, “tek başına” yerine “münferit”, “açık” yerine “alenî”, “kesin” yerine “kat’î”, “yetki” yerine “salâhiyet”, “sanık” yerine “maznun”, “ödenek” yerine “tahsisat” vb. kelimeleri konulmuştur. Anayasa komisyonu daha ileri giderek, teklifteki bazı Türkçe kelimeleri de kaldırarak yerlerine yabancı kelimeler koymuştur. Meselâ “çoğunluk” yerine “ekseriyet”, “boşalınca” yerine “inhilâl edince”, “bunun dışında” yerine “müstesna olmak üzere”, “ilgili olduğu” yerine “taallûk ettiği” gibi (Levend, 1972, s. 465).

1960 yılında gerçekleşen askeri müdahaleden sonra ortaya çıkan siyasal iklimde ise dil politikasında tekrar saflaştırma hareketine dönülmüştür. İmer'e göre, "1950-1960 yılları arasında hükümet aracılığıyla başlayan Türk Dil Devrimini destekleme çabaları, 1960 yılından sonra ortadan kalkmıştır." (İmer, 1976, s. 94). Bu yıllarda, saflaştırma hareketinin devlet tarafından özellikle desteklendiği görülmektedir. Öyle ki bunun için dönemin hükümeti tarafından ilgili genelgeler yayımlanmış, yasalar çıkarılmıştır. Bununla ilgili olarak İmer'in verdiği bilgiler dikkat çekicidir: "Hükümet başkanı tarafından bakanlıklara gönderilen 28.1.1961 tarihli genelge ile Türkçe karşılıkları bulunan yabancı sözcüklerin kullanılmaması bildirilmiştir. Yine aynı yılda (11.10.1961) yayımlanan bir Başbakanlık genelgesiyle resmi yazışmalarda kullanılan sözcüklerin, ulusal devrim anlayışına uygun olarak Türkçe karşılıklarının kullanılması ve her kuruluşu ilgilendiren terimlerin bir an önce saptanması istenmiştir. 1961 yılı temmuz ayında kabul edilen yeni anayasa ile hukuk diliyle genel kullanım dili arasındaki ayrılık ortadan kaldırılmış, birçok Türkçe sözcüğün ve hukuk teriminin dilimizde yerleşmesine yol açılmış oluyordu." (İmer, 1976, s. 94).

Saflaştırma hareketinin, ilerleyen yıllarda her dönem farklı bir seyir izlediği görülür. Saflaştırma hareketi bir dönem desteklenirken, başka bir dönemde hareketin tam aksi uygulamalar görülmüştür. 1980 yılında gerçekleşen askeri müdahale ülkedeki neredeyse her kurumu olduğu gibi Türk Dil Kurumu'nu da etkileyecekti. Zira, müdahaleden iki yıl sonra yürürlüğe konulacak olan yeni anayasanın taslağında kullanılan dil, Kurum'da meydana gelecek olan değişimin habercisi gibidir. Taslakta eski ve yeni sözcükler bir arada kullanılmıştır. Lewis'e göre, "Anayasa taslağını hazırlayanlar eskiye biraz eğilimli olmakla beraber, eski ve yeni arasında aşağı yukarı bir orta yol tutturmak istedikleri yönünde bir izlenim bırakmışlardır." (Lewis, 2019, s. 240). Nitekim, "TDK'yi başbakanlığa bağlı olarak yeni kurulan Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun bir parçası olarak yeniden oluşturan bir kanun 1983 yılında Meclis'ten geçmiş ve bunun sonucunda TDK'nin başına farklı bir idare heyeti gelmiştir." (Lewis, 2019, s. 240). Bu yasayla Türk Dil Kurumu'nun yapısal değişimi başlamıştır. Kurum, giderek sözvarlığının hangi sözcüklerden oluşması gerektiğiyle ilgili keskin uygulamalarından vaz geçmiş, yaptırım gücünü azaltmış ve ağırlıklı olarak Türkçe üzerine herkesin serbestçe bir dil kullandığı dilbilgisel ve filolojik çalışmalara yönelmiştir.

Bu idari değişiklikle birlikte Kurum'un bu kez Arapça ve Farsça dışındaki dillere karşı bir dil seferberliği başlattığı görülür. Çünkü yüzünü doğudan batıya doğru çeviren Türkçenin dağarcığına epey zamandır Arapça ve Farsça değil İngilizce sözcükler girmektedir. İşte yeni Türk Dil Kurumu, Türkçeyi artık batılı dillerin etkilerinden koruma görevini üstlenmiş oluyordu. Böylece, Kurum yeni yabancı sözcüklere Türkçe karşılıklar önermeyi sürdürdü. Ancak önceki anlayışla arada ince bir fark vardı: 1995 yılında Kurum'un yayımladığı ve o güne kadar yapılan önerileri içeren *Yabancı Kelimelere Karşılıklar* adlı kitabın giriş bölümünde "Yüzyıllar boyunca dile girmiş kelimelerin, kaynağı ne olursa olsun, Türkçe olarak kabul edileceği; kuralları ihlal edecek şekilde oluşturulmuş kelimelerin, eğer halkın diline tamamen yerleşmişse, makbul addedileceği belirtilmiştir." (Lewis, 2019, s. 245).

Saflaştırma hareketi 1983'ten itibaren yavaş yavaş eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Saflaştırma konusunda eskiyle yeni arasında bir orta yol bulunmuştur. Dilin saflaştırılması konusunda o zamana kadar yapılan tartışmalar bir sonuca ulaşmadan kendiğinden sönmüştür. Dilbilimsel akademik çalışmalar ve akademi dışı entelektüel tartışmalar ise dilde saflaştırma politikalarının ardından yürümüş, ancak olup bitenlerin anlaşılmasında sınırlı bir etki göstermiştir. Dünyanın hemen hemen her ülkesinde dilde saflaştırma politikaları ve bu politikalara bağlı uygulamalar, bu politika ve uygulamaların yanında ve karşısında yer tutanlara bol miktarda tartışma malzemesi üretmenin ötesine geçememiş, diller her türlü dışsal etki ve müdahalelere rağmen kendi mecrasını bulmuştur.

1.2.5. Saflaştırma Hareketinin Türkiye Türkçesinde Görünen Etkileri

Saflaştırma hareketinin Türkiye Türkçesinde görünen en önemli etkisi dilin sözvarlığıyla ilgili olarak geldiği son aşamayı da açıklar niteliktedir. Türk Dil Kurumu'nun kurulduğu 1932 yılından yine Kurum'un yasayla yapısal değişikliğe uğradığı 1983 yılına kadar geçen yaklaşık 50 yıllık süreçte özellikle Arapça ve Farsça sözcüklerin yerine binlerce yeni sözcük önerilmiştir. Çetinkaya (2022)'de bu yeni sözcüklerin özellikle yazı dilinde büyük oranda kabul edilip kullanıldığı, bunların zamana direnç gösterip dilde yerleştiği ve hatta önemli bir bölümünün anlık oluşum, yeni öge ve yerleşikleşme aşamalarını geçerek sözlükselleştiği⁵ tespit edilmiştir. Buna

⁵*Sözlükselleşme* (lexicalization) terimi, Türkçe literatürde de artzamanlı veya eşzamanlı bakış açılarına göre farklı biçimlerde tanımlanmıştır. Belli başlı tanımlamalar şöyledir: "Sözlükselleşme dilbilgiselleşmenin tersi yönüdür. Sözcük ile söz dizimi ilişkisinde ortaya çıkan anlam bilgisel bir olaydır. Bir bağımlı biçim biriminin asıl biçim birimi haline gelmesi, bir söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak, bir sözlük birimi haline gelişi, sözlükselleşmedir." (Karaağaç, 2013, s. 784). "Sözlükselleşme, bir yeni türetme sözcüğün zamanla

göre toplam 3122 yeni sözcüğün 2759 adedi *Türkçe Sözlük* (2011)'e alınmıştır ve bu sayı süreç içerisinde önerilen sözcüklerin yaklaşık %88'ini oluşturmaktadır (Çetinkaya, 2022, s. 100). M. Doğan, *Devlet Sözlük Yazar mı?* başlıklı kitabında, “Devletin dilin kendisine değil halka ait olduğunu hatırla tutması gerektiğini, daha 1945 yılındaki ilk baskısından itibaren Türk Dil Kurumu'nun *Türkçe Sözlük*'ünün gerçek halk kullanımlarını yansıtmayan ideolojik bir sözlük olduğunu belirtiyor” (Doğan, 2007, s. V) ve “Maalesef Türkçe 20. yüzyılı bazı kazançlara rağmen ciddi kayıplarla kapattı.” (Doğan, 2018, s. 143) diyor. Ancak yeni sözcüklerin yerleşikleşme durumları, ideolojik başlangıçların doğallık kazanabildiğini ve yeni sözcüklerin büyük ölçüde *kaybedildiği* düşünülen kavramları da göstermeye başladığını kanıtıyor.

Öte yandan yeni sözcüklerin yazı dilinde çok daha fazla yerleştiğini, yazı diline çok daha fazla tutunduğunu da kabul etmek gerekmektedir. Nitekim “1008 uydurma sözcükten 734 adedi TUD sözlü metinlerinde görülmemektedir, bu ise %73 gibi oldukça yüksek bir orana karşılık gelmektedir. Uydurma sözcüklerin yazı dilinde büyük oranda tutunup yerleşikleşmesi ve hatta sözlükselleşmesi daha hızlı ve daha kolay olmuş gibi görünmektedir” (Çetinkaya, 2022, s. 85). Başka bir deyişle, Türkiye'deki dil reformunun standart bir yazı dili oluşturduğunda kuşku yoktur. Ancak konuşma dilinde hedeflenenin gerisine düşüldüğü de bir gerçektir. Standart yazı dilini enikonu konuşup yazarlar toplumunun *aydın* kesimi ve belirli bir seviyeye kadar eğitim gören kişilerdir. Oysa günlük hayatın içindeki insanların, örneğin esnafın, çiftçinin, zanaatkarın konuşma alışkanlıklarında büyük ölçüde değişme olmamıştır. Bu bakımdan toplumun bazı kesimleri arasında, dil kullanımı açısından belirgin farklılıklar ortaya çıkmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Türkiye Türkçesi ağızları üzerine betimleyici birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen, günümüzde geniş halk kitlelerinin günlük ve ortak konuşma dilleri üzerine gerek sesbilgisi veya biçimbilgisi gerekse sözvarlığı bakımından herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum, bir su tesisatçısı ile bir profesörün, bir doktorla bir manavın veya bir öğretmenle bir apartman görevlisinin bireysel ve yöresel dil özelliklerinin silikleştiği bir üst konuşma varyantının sınırlarının çizilmesinin güçlüğüyle ve böyle bir çalışmanın dayanabileceği bir veri tabanının mevcut olmamasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte, basit bir filolojik gözlemlerle, adları geçen dil kullanıcılarının çeşitli dil düzlemlerinde birbirleriyle iletişim kurarken örneğin *düzey* yerine *seviye*, *yaşam* yerine *hayat*, *deneyim* yerine *tecrübe*, *eder* yerine *fiyat*, *sağaltım* yerine *tedavi* sözcüklerini tercih ettikleri sonucuna ulaşılabilmektedir.

Yeni sözcüklerle ilgili olarak dikkati çeken bir nokta bu sözcükler içinde, Türkçenin biçimbilgisi bakımından atipik kabul edilebilecek sözcük türetme yolları (uydurma, eksiltme, kırpma, birleştirme, kalıplaştırma vb.) kullanılarak oluşturulmuş pek çok sözcük bulunmasıdır. Bu bağlamda, Türkçenin yeni sözcükler elde etmede en azından diğer birçok dil kadar kendi biçimbilgisi sınırlarını aşmaya eğilimli ve kendi tipik özelliklerini öteleyecek kadar esnek bir dil olduğu söylenebilir. Hatta Türkçede bu süreçte bazı sözcüklerin önekleme eğilimi gösterdiği, önekleme eğilimi gösteren sözcüklerle başka sözcüklerin birleşmesiyle yeni göstergeler elde edildiği görülmektedir: *öngörü*, *öngörülü*, *öngör-*, *başhekim*, *başöğretmen*, *başyapıt* gibi (daha ayrıntılı bilgi için bk. Yüceol Özen, 2014).

SON DEĞERLENDİRMELER

Dil reformu veya Türkiye literatüründe daha çok kullanılan karşılığıyla *dil devrimi*, dünyada ve Türkiye'de genellikle dilin ihtiyaçlarını sonucunda ortaya çıkan bir durum değildir. Dil devrimleri çok büyük ölçüde ideolojik yaklaşımların ve dönemin siyasal tercihlerinin sarmalında bir dile yapılan dış müdahaleler bütünüdür. Bu tespit, söz konusu devrimlerin başarısı veya başarısızlığı veya müdahalelerin haklılığı veya haksızlığı konularını en azından başlangıç aşamasında tartışma dışında bırakmaktadır. Ancak doğal olarak bu tespitin hemen sonrasında araştırmacı, devrimlerin başarısı veya başarısızlığı veya müdahalelerin haklılığı veya haksızlığı konularını da

dilde yayılması ve söz varlığının bir ögesi olarak sözlüklere alınma sürecidir. Belli bir alanın terimleri de o bilim dalından çıkarak yaygınlaşırsa ve genel dile katılırsa, sözlükselleşmiş olur.” (Hengirmen, 2009, s. 342). “Sözlükselleşme bir dilin sözcük dağarcığı içindeki bir sözcüğün, (dil genel kurallarına ait ayrıcalıkları içermesine karşın) özel bir kimliğinin ya da durumunun olduğunu kabul etme işini belirtir. Sözcükçede türetimciliğin varlığını benimsemeye ve sözlüksel birimleri düzgülleme işidir.” (Günay, 2007, s. 284). “Kısrır bir biçimbilimsel süreç yoluyla sözcük türetme; örn. yanaş- eylemi, yalnızca bu eylemde görünen bir ekle yan tabanından türemiştir. Birleşimsel olmayan sözcük birliktelikleri de sözlükselleşmiş olarak görülür: karnıyank, imambayıldı, hanımel, devetabanı, dilbalığı vb.” (İmer vd. 2011, s. 232). “Sözlükselleşme, yeni bir sözcüğün dilde belirli bir sözlüksel içerikle, belirli bir çapta yaygınlaşması, tutunmasıdır.” (Uzun, 2006, s. 89). Bozkurt da bu kavramı, daha önce yapılan tanımlamalardan farklı olarak ve kendi deyişleriyle “sözlük” olgusunu da dahil ederek şöyle tanımlamıştır: “Farklı yollarla oluşturulmuş ya da dilde zaten mevcut olan sözcükler veya sözcük öbeklerinin var olan anlamları ile ya da bunlara yeni anlamlar yüklenmesi ile veya başka bir dilden ödünçleme olarak alınan yapıların bir basılı veya elektronik bir sözlüğe dahil edilme sürecidir.” (Bozkurt, 2017). *Sözlükselleşme* terimi bu çalışmada anlamlık bir oluşumun veya bir neolojinin çeşitli aşamalardan sonra ve ulusal çapta tanınıp kullanılmaya başlaması sonucunda genel sözlüklerde sözlükbirim olarak yer bulması” anlamında kullanılmıştır.

düşünmek zorunda kalmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde ortaya çıkan tabloyu değerlendirirken *dil devrimi, dilde standartlaşma, dili saflaştırma* çabalarının hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar verdiğini kabul etmek durumundayız. Bu çabalar zorunluydu, çünkü yazı dilinin toplumsallaşması, yeni kurulan devletin bünyesindeki farklılıkların tek çatı (örneğin tek ve olabildiğince Türkçe sözcüklerden oluşan dil) etrafında toplanması ve ortak bir ruh yaratılması gerekiyordu. Öte yandan, dil uzun tarihsel ve doğal süreçlerin ürünüdür. Dili doğal ve tarihsel seyrinden çıkarmak ve hızlı müdahalelerle dönemlik ideolojilerin aracına dönüştürmek en azından *belli bir zaman geçene kadar* onu yapay hâle getirir. Bu yüzden, bu akışa karşı duruşlar sergilenmiş olması da bir o kadar doğaldır. Ancak karşı duruşların bir bölümünün de ideolojik olduğu açıktır. Bütün bu dildışı tartışmalar ve dildışı etkenlerin gölgesinde Türk dil devriminin uzun vadede başarılı sonuçlar verdiğini kabul edilmelidir. Bunun en büyük kanıtı, teorik olarak dil devrimini eleştiren insanların doğal konuşma ortamlarında farkında olmaksızın birçok *yeni* sözcüğü kullanmalarıdır.

1930'lu yıllardan 1980'li yıllara kadar kesintilere uğrayarak da olsa devam eden bu zorunlu yenilenme süreci, tarihsel-kültürel bir olgu olan dilin doğal akışını yer yer zorlamış, onu farklı bir yol izlemek zorunda bırakmıştır. Dilin sadeleşmesi sorunu ise ayrı bir konudur. Esasında yabancı dillerle dış yapı (sözvarlığı, imlâ) ve iç yapı (dilbilgisi kuralları, yapım ve çekim özellikleri) ilişkisine bakıldığında Türkçenin Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet Dönemi'nden günümüze kadar olabildiğince sadeleştiği, Arapça ve Farsça kuralların, Arapça ve Farsça birçok sözcüğün ve tamlamanın bu süreçte kullanımdan büyük oranda düştüğü görülmektedir. Bu durum Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe ilişkilerinin zayıflamış hatta kesilmiş olması bakımından belki de zaten kendiliğinden gerçekleşecekti. Buna rağmen reform sürecinde kendiliğinden gerçekleşme sürecinin yapay olarak hızlandırıldığı, bunun sonucunda yüzyıllardır kullanılan binlerce sözcüğün *yabancı* sayılıp birdenbire kesilip atılmasının bir süreliğine dilin değilse bile dil kullanıcılarının yalpalamasına neden olduğu ortadadır. *Eski* sözcüklerin yerine *yeni*'leri konulurken bazı kavramsal kayıplar yaşandığı ise tartışmasızdır. Bu bağlamda Türk dil devrimi başlangıç aşamasında Lewis'in dediği gibi *yıkıcı bir başarı*'dir (Lewis, 2019, s. 12), günümüze gelindiğinde ise büyük ölçüde yalnızca *başarı*'dır. Çünkü "Timurtaş tarafından *uydurma* olarak nitelenen 1008 kelimeden *Türkçe Sözlük* (2011)'e alınanların sayısı 790'dur. Bu sayı, uydurma kelimelerin toplamının yaklaşık %79'una karşılık gelir ki bu da oldukça yüksek bir orandır." (Çetinkaya, 2022, s. 43).

Türk dil devrimiyle yalnızca sözcüklerin değiştirilmesi değil yenilenmesi gerektiği düşünülen siyasi anlayışın ve aşılması gerektiği düşünülen toplumsal yapının izlerini eskide bırakmak, sözcükler aracılığıyla yeni bir zihin yapısı oluşturmak ve yeni bir insan modeli yaratmak amaçlanmıştır. Devrimin bu anlamda da başarılı olduğu söylenebilir. Bu yolda, alfabenin değiştirilmesi, zorunlu ilköğretimin yaygınlaştırılması, okur-yazarlık oranının zamanla yükselmesi, ders kitaplarının dilinin yenilenmesi, yazarların eserlerinde yeni sözcüklere yer vermeleri, gazete, radyo ve giderek televizyon gibi kitle iletişim araçlarıyla neredeyse bütün topluma ulaşılması gibi araç ve yöntemlerle gerçekten de daha batılı, daha çağdaş bir insan tipine ulaşılmıştır. 1950'li yıllardan itibaren özellikle endüstrileşmeyle birlikte görülen kentleşmenin (ve sinema, toplu konutlar, eğlence merkezleri, alışveriş merkezleri gibi kent aygıtlarının) bu yeni insan tipinin normalleşmesine katkı sunduğu da tartışmasızdır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki dil politikalarının başarısında, insanların "muasır medeniyetler seviyesine yükselmek" ilkesiyle güdülenen kalkınma hareketi ile dil devrimi arasında kurdukları dolaylı ilişkiyi de hatırlamak yerinde olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akçora, E. Ö. (2021). Türkistanlı Hoca Ahmed Yesevî'nin Türk Dünyası'ndaki yeri ve önemi. *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3/ 1: 1-17.
- Akçura, Y. (1976). *Üç tarz-ı siyaset*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arslanoğlu, K. (2018). *Eleştirel bakışla Güneş-dil kuramı ve ilk Güneş-dil sözlüğü*. İthaki Yayınları.
- Bilmez, B. (2021), Türkiye'de dilsel çoğulluk ve Türkiye dilleri: genel bakış. *Türkiye'de dil hakları ve dilsel çoğulluk* (Yay. Bülent Bilmez), İstanbul Bilgi Üniversitesi Türkiye Kültürleri Araştırma Grubu Yayınları.
- Bozkurt, F. (2017). *Sözlükselleşme: Genel sözlükler için sözlük birim seçimi*. Kesit Yayınları.
- Burke, P. (2016). *Yeniçağ Avrupası'nda diller ve topluluklar*. Işık Yayınları.

- Çetinkaya, B. (2022). *Sadeleşme akımı sürecinde yeni olarak kabul edilen kelimelerin günümüz Türkiye Türkçesindeki görünimleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Muna Yüceol Özezen), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, M. (2007). *Devlet sözlük yazar mı?* Ebabel Yayınları.
- Günay, D. (2007). *Sözcükbilime giriş*. Multilingual Yayınları.
- Gündoğdu, İ.H. (2020). *Şiirin Türk çağlayanları*. Motto Yayınları.
- Hengirmen, M. (2009). *Dilbilgisi ve dilbilim terimleri sözlüğü*. Engin Yayınevi.
- İmer, K. (1976). *Dilde değişme ve gelişme açısından Türk dil devrimi*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, A.S. (2013), *Dilbilim sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levend, A.S. (1972). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lewis, G. (2019). *Trajik başarı Türk dil reformu*. Çeviribilim Yayınları.
- Langer, N.& Nesse, A. (2012). Linguistic purism. *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, (Yay. Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre). Blackwell Yayınları: 607-625.
- Turani, A. (2020). *Sanat terimleri sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Uzun, N.E. (2006). *Biçimbilim: temel kavramlar*. Papatya Eğitim Yayıncılık.
- Yüceol Özezen, M. (2014). Türkiye Türkçesinde “birleşik sözcük” sorunu yalnızca bir yazım (imla) sorunu mudur? *Türkoloji Çalışmaları (Başarı ve Zaaflarıyla Çağdaş Türkoloji)* (Yay. Öztürk Emiroğlu, Marzena Godzinska, Filip Maykowski). Varşova Üniversitesi Yayınları: 748-758.

Elektronik Kaynaklar

- Dili saflaştırma politikaları (2021, 10 Mayıs), Hakkak, A. K. (1989). Language reform movement and its language: the case of Persian. *The Politics of Language Purism* (Yay. Björn H. Jernudd, Michael J. Shapiro). Mouton de Gruyter, 81-105. erişim adresi: <https://books.google.com.tr>
- Esperanto (2023, 05 Temmuz), <https://tr.wikipedia.org>
- Pure (2021, 10 Mayıs), <https://www.etymonline.com>
- Tietze, A. (1976). Türk sözlükbiliminin problemleri (Çev. Erdoğan Boz). *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4: 13-20. DOI: <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.4269>

Yazar Katkı Oranı

Yazarlar araştırmaya eşit oranda katkıda bulunmuşlardır.